

Дочка Велкова¹

ПРОМЕНИ В ПУБЛИЧНАТА ПЕНСИОННА СИСТЕМА И ВЛИЯНИЕТО ИМ ВЪРХУ ПАЗАРА НА ТРУДА

Целта на студията е да се анализира и оцени влиянието върху пазара на труда на промени в следните параметри на публичната пенсионноосигурителна система в България: (а) условията за достъп, (б) доходите от пенсия и в) пенсионноосигурителната вноска. Поставените изследователски задачи са:

- 1. Систематизиране на теоретичните аспекти на връзките и влиянието между пенсионноосигурителната система и пазара на труда.*
- 2. Извършване на аналитичен преглед на промените в избраните параметри на пенсионната система.*
- 3. Анализиране и оценяване на влиянието на промените в избраните параметри на пенсионната система върху пазара на труда в България през периода 1999-2005 г.*
- 4. Формулиране на изводи за влиянието на анализирания промени в пенсионноосигурителната система върху пазара на труда през периода 1999-2005 г.*

Разглеждано е само влиянието на пенсиите за осигурителен стаж и възраст, отпускани на лица, работили при условията на трета категория труд, като са изключени някои специфични категории лица като кадрови военнослужещи и учители. Тези случаи по същество представляват форма на ранно пенсиониране.

JEL: H55, J26

1. Връзки и влияние на публичните пенсионни системи върху пазара на труда – теоретични аспекти

Влиянието на публичната разходопокривна пенсионноосигурителна система върху пазара на труда произтича от наличието на определени връзки между отделни елементи на двете системи. Те са предпоставка за формиране на влияния с различна посока и сила.

¹ Дочка Велкова е докторант в Икономическия институт на Българската академия на науките, секция „Макроикономика“, тел: 8104028.

1.1. Условия за пенсиониране (възраст и осигурителен стаж)

Навършването на определена възраст е най-универсалното условие за достъп до плащания от пенсионната система. То обикновено е обвързано с изпълнението на други, допълващи изисквания, като най-често това е наличие на определен период, през който са плащани пенсионноосигурителни вноски (осигурителен стаж).

Въпросът за влиянието на условията за пенсиониране върху напускането на пазара на труда може да се разгледа от два ъгъла – теоретичен и практически. От теоретична гледна точка „правото на пенсиониране няма пряк ефект върху решението за пенсиониране извън косвеното му въздействие върху пенсионното благосъстояние и имплицитния данък при продължаване на работа”.² При избора между потребление и свободно време (каквото тук е пенсионирането) в рамките на жизнения цикъл по-предвидливите хора ще се пенсионират при оптимално ниво,³ избрано с цел максимизиране на тяхното благосъстояние чрез участие в капиталовите пазари. Тъй като не съществува причина оптималната възраст за пенсиониране да съвпада с формалната, последната не трябва да оказва влияние върху решението за пенсиониране.

В практиката обаче има много доказателства, че решенията за пенсиониране не се подчиняват на стандартните модели на жизнения цикъл⁴. Въздействието на официалната възраст за пенсиониране върху действителната може да се търси по посока на: съществуващата практика за пенсиониране на “общоприета” възраст (статуквото); липса на достатъчно информация за оценка на стимулите или ограниченията при отложено или по-ранно пенсиониране, заложен в пенсионната система; забрана за работа след официалната възраст за пенсиониране.⁵

Официалната възраст,⁶ даваща право на пенсиониране, е важен детерминант за напускане пазара на труда както при системи с фиксирана възраст за пенсиониране, така и при системи с плаваща възраст, при които има съответни актюерски увеличения или намаления за съответно по-късно или по-ранно пенсиониране, защото настоящата стойност на бъдещите парични потоци от пенсия зависи от момента на пенсиониране.

Увеличаването на възрастта за придобиване на право на пенсия (по-рядко на осигурителния стаж) е една от посоките за реформиране на публичните

² Duval, R. The retirement effects of old-age pension and early retirement schemes in OECD countries. 2004, p. 4.

³ Пак там.

⁴ Вж. например Франц, В. Пазарът на труда. С., 1996; Канев, Д. Икономическият подход в изследването на труда. Варна, Стено, 2001.

⁵ Освен забраната за работа след пенсиониране в някои държави има голям имплицитен данък при продължаване на работа след пенсиониране и допълнителните години работа не се компенсират/стимулират с по-висока пенсия.

⁶ Това е нормативно определената минимална възраст за получаване на достъп до пенсионни плащания.

пенсионни системи в много страни. Подобна мярка влияе върху структурата на икономически активното население, т.е. разширява обхвата на работната сила и намалява броя на лицата, които са в пенсия.

1.2. Доходи от пенсия

Няколко са параметрите на пенсионната система, които влияят върху равнището на доходите от пенсия. То зависи от коефициента на заместване на доходите от икономическа дейност с пенсионни, от формулата (метода) за изчисляване размера на пенсията, както и от възможността за комбиниране на трудови и пенсионни доходи.

1.2.1. Коефициент на заместване на дохода

Основната цел на публичната пенсионна система е да осигури адекватен доход за пенсионерите, като в същото време тя трябва да бъде финансово стабилна и справедлива. От една страна, по-щедрите пенсии се основават на по-високи вноски, които трябва да се плащат от работещите, и по-слаби стимули за работа. От друга страна, по-ниските коефициенти на заместване⁷ предполагат по-малки осигурителни вноски и по-силни стимули за работа, но могат да генерират по-високо ниво на бедност между пенсионерите.

Пенсиите могат да се разглеждат като финансови стимули за напускане на работа и пенсиониране – при равни други условия, по-високите пенсии насърчават (по-ранно) пенсиониране чрез ефекта на дохода, така че техният размер може да окаже решаващо влияние върху подобно решение. Колкото по-висока е пенсията, толкова пенсионирането е по-атрактивно (хората са по-богати и могат да си позволят повече свободно време).

Според теорията на жизнения цикъл при определени условия икономическата активност трябва да бъде независима от коефициентите на заместване. При разходопокривната пенсионна схема се отпускат пенсии, равни на сумата на плащаните вноски (като настояща стойност) и те не трябва да влияят върху предлагането на труд, тъй като вноските не са по-големи от сумата, която лицето би спестило доброволно. На практика обаче „преразпределителните елементи в схемите, промените в условията за отпускане на пенсии, както и демографските промени, липсата на информация и кратък времеви хоризонт предполагат, че публичните пенсионни системи влияят върху разпределението на дохода и богатството както в рамките, така и между поколенията и създават”⁸.

⁷ Когато пенсионните системи не са напълно изградени (“узрели”) или провежданите реформи все още не са завършили, коефициентът на заместване на дохода е хипотетичен. Изчисленията се основават на факта, че работещите акумулират пенсионни права изцяло в условията на съществуващата система. Следователно, коефициентът на заместване може да е различен в последващи периоди.

⁸ Duval, R. Цит. съч., с. 6.

Влиянието на коефициента на заместване на дохода върху пазара на труда има различни проявления в зависимост от това дали лицата участват в пенсионната система като контрибутори или като бенефициенти. За първите по-ниският коефициент на заместване на дохода произтича от по-малки вноски, които се плащат по време на трудовия живот, и съответно води до по-силни стимули за работа, и обратно, по-високият коефициент на заместване на дохода произтича от по-големи вноски, които се плащат по време на трудовия живот и води до по-слаби стимули за работа.

При равни други условия ниският коефициент на заместване на дохода стимулира пенсионерите да продължат трудовата си дейност с цел допълване на доходите от пенсия, а при високия заетостта на възрастните хора намалява.

1.2.2. Формула за изчисляване на пенсията

Тази формула традиционно включва заплатата/осигурителния доход (ОД) преди пенсиониране и продължителността на осигуряването. В някои страни се отчитат и допълнителни (коригиращи) фактори като очакван период на получаване на пенсия; коефициент, отчитащ връзката между личната и средната заплата/ОД за страната (в България т.нар. индивидуален коефициент); семейно положение, пол и др.

Най-съществено влияние на елементите на формулата върху пазара на труда има силата на връзката между пенсията и трудовия/осигурителния стаж. Липсата или слабата връзка оказва отрицателно въздействие върху трудова заетост, тъй като по-продължителното участие на пазара на труда (и плащане на вноски) не се отчита адекватно.

Предлагането на труд от осигурените лица може да бъде повлияно и от други елементи на пенсионната формула. То вероятно ще намалее, ако т.нар. неконтрибутивни периоди (през които не се изисква изплащането на пенсионноосигурителни вноски, но се зачитат за осигурителен стаж, например безработица, майчинство, висше образование и др.) се включват в нея и не оказват съществено влияние върху размера на пенсията.

1.2.3. Възможности за комбиниране на доходи от трудова дейност и от пенсия

Комбинирането на доходи от трудова дейност и от пенсия е резултат от едновременното участие на дадено лице и на пазара на труда, и като бенефициент на пенсионната система. Обикновено подобно поведение се регулира институционално. В някои страни изискването за преустановяване на работа е условие за получаване на пенсия на определена възраст, а в други се извършва доходен или имуществен тест. Ако равнището на доходите или имуществото надвишава определена сума, то на лицето се отпуска пенсия в намален размер или изобщо не се отпуска.

Условията за отпускане на пенсия определят доколко допълнителна година работа увеличава сумата на доходите от пенсия или пенсионното благосъстояние (дисконтираната сума на бъдещия поток на дохода от пенсия). Ако промяната в нетната настояща стойност на пенсионното благосъстояние е отрицателна при допълнителна година работа, тя ще играе роля на данък върху заетостта и няма да стимулира по-късното пенсиониране.

Ако няма институционални ограничения за комбиниране на пенсионни и трудови доходи, продължаването на заетостта може да е или да не е свързано с плащане на вноски. В първия случай лицето може да поиска преизчисляване на вече отпуснатата пенсия, като се включи стажът, натрупан след пенсиониране. Ако сумата на платените вноски е по-голяма от увеличението на бъдещата пенсия, пенсионната система се нарича “актюерски антинеутрална” и налага т.нар. имплицитен данък върху продължаването на работа. Обратно, дадена система е актюерски неутрална, ако бъдещият пенсионен доход е по-голям от стойността на платените вноски. Във втория случай лицето не плаща вноски, но няма право да получи преизчислена пенсия, т.е. трудовите доходи само допълват пенсионните, но без да влияят върху размера на отпуснатата пенсия.

1.3. Пенсионноосигурителна вноска

Тя е елемент от цената на труда и влияе върху поведението на търсещите и предлагащите труд чрез нейния размер и разпределението на вноската между работодатели и осигурени лица.

Високият размер на пенсионноосигурителната вноска формира по-големи разходи за труд. Повишаването на цената на труда *по правило* и при равни други условия води до намаляване на неговото търсене и до увеличаване на предлагането и обратно – понижението на цената води до по-голямо търсене, респ. до по-слабо предлагане. Вноската обаче се разглежда като намеса в пазарния механизъм и това налага отчитането на няколко допълнителни фактора, които въздействат на отношението „цена на труда – търсене – предлагане”.

Вноските в разходопокривната публична пенсионна система трябва да се разглеждат в зависимост от величината на връзката „осигурителен принос-пенсия”. Ако тя е силна и пенсията зависи само от направените вноски, т.е. няма преразпределителни процеси в пенсионната система или те са незначителни, вноските реално представляват цена на отложеното потребление, а не данък и ще имат малък ефект върху пазара на труда. При слаба връзка между финансов принос към пенсионноосигурителната система и получавана пенсия вноските могат да имат характер на имплицитен данък. При формулата за изчисляване на дефинираната пенсия и разходопокривния метод на финансиране се нарушава връзката между пенсия и вноски, например някои хора получават пенсия, която не е толкова висока, колкото плащаните вноски, а други получават пенсия, дори и ако не са правили вноски. В този

случай от гледна точка на индивида вноските са актюерски несправедливи и частично се възприемат като данък. На теория, ако вноските се смятат за отложено потребление (компенсация), осигурените лица ще бъдат склонни да получават по-ниска нетна заплата в сравнение с тези, които не участват в системата. Ако цялата вноска се разглежда като данък, участващите в системата биха искали да получат същата заплата като лицата, които не се осигуряват.⁹ Такъв вид данъци ограничават търсенето на труд от страната на работодателите и са източник на безработица,¹⁰ а работниците могат да се опитат да ги избягнат чрез преминаване към неформалния сектор. Следователно намесата в пазарния механизъм чрез пенсионното осигуряване променя в по-голяма степен „чисто“ пазарното поведение на предлагащите труд.

В повечето страни вноската се споделя номинално между работниците и работодателите. Редица изследвания¹¹ показват обаче, че окончателният ефект на осигурителното бреме зависи от относителните еластичности на търсенето и предлагането. Теоретично при съвършено нееластично търсене или при съвършено еластично предлагане цялата вноска се поема от работодателите. Обратно, при съвършено еластично търсене или при съвършено нееластично предлагане работниците ще плащат цялата вноска и тяхната заплата ще намалява с нейния размер.

Високият размер на осигурителната вноска може бъде стимул както за работодателите, така и за работниците да избягват участие в пенсионната система.¹² Съотношението между заетите в икономиката и осигурените лица се описва от осигурителното покритие и то може да се разглежда донякъде като измерител на силата на (не)формалните заетост (той не обхваща лицата, които са заети без договор). Събираемостта на вноските отчита степента, в която участващите (работодатели и работници/служители) в пенсионноосигурителната система плащат дължимите вноски. Причините те да избягват това плащане са многообразни, но най-често са свързани с: висок размер на вноската, наличие на голям неформален сектор, тежки административни процедури, силни преразпределителни процеси, липса на доверие в системата и т.н.

⁹ В България не са правени изследвания за това каква част от вноската се приема като имплицитен данък.

¹⁰ Вж. Keuschnigg Ch., M. Keuschnigg and J. Kepler. Aging, Labor Markets and Pension Reform in Austria, University of St. Gallen, January 2004, Discussion Paper, N 2004-03.

¹¹ Вж. Clavijo S. Social Security Reform in Colombia: Implicit Taxes, 'Deathweight' Losses, and Sustainability. 2003; Edwards, S. and A. C. Edwards. Social Security Privatization Reform and Labor Markets: The Case of Chile. The University of Chicago, 2002; Канев, Д. Цит. съч. и др.;

¹² Други характеристики на пенсионноосигурителната система като слаб контрол, недостатъчен административен капацитет, ниска осигурителна култура и др. също могат да доведат до подобен феномен.

1.4. Обобщение и оценка на връзките и влиянието на пенсионноосигурителната система върху пазара на труда

Разгледаните параметри на пенсионната система, които влияят върху пазара на труда, не изчерпват всички възможни насоки, но те очертават някои аспекти на въздействията върху поведението и реакциите на субектите на трудовия пазар. Посочените промени влияят най-непосредствено върху функционирането на самата пенсионна система. От своя страна те оказват влияние върху пазара на труда, като могат да настъпят едновременно или с определен лаг. Трудно е да се определени в каква степен дадена промяна в пазара на труда се дължи единствено на пенсионноосигурителната система и доколко на фактори извън нея. Към последните се наслагват и синергичните влияния на параметрите на пенсионния модел, като те може взаимно да се усилват или неутрализират. Същевременно силата на влиянието може да е различна в краткосрочен и в дългосрочен план. При цялата условност на изложените доводи разкриването и измерването на връзките и влиянието на пенсионноосигурителната система върху пазара на труда е полезно от теоретична и практическа гледна точка.

Направеният анализ позволява да се конструира схема, представяща връзките между разглежданите три параметъра на пенсионната система и пазара на труда. Систематизирането на връзките на свой ред позволява по-структурирано да бъдат изведени възможните (преки и косвени) влияния и да се анализират техните проявления през периода 2000-2005 г.

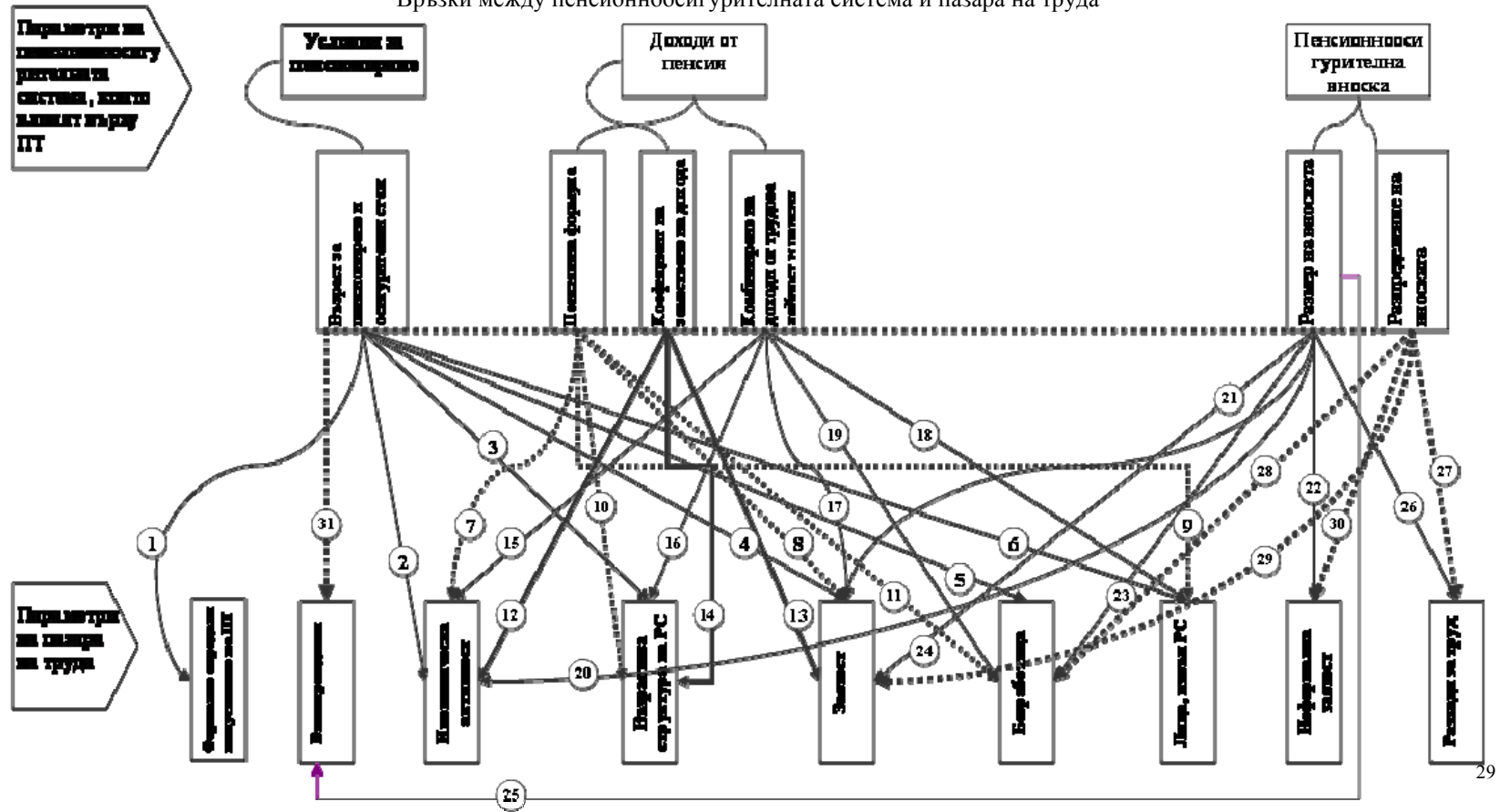
Условията за достъп до пенсия формално определят границата за напускане на пазара на труда (1)¹³ и влияят най-силно върху икономическата активност на хората в предпенсионна възраст (2) и възрастовата структура на работната сила (3).

Високата възраст за пенсиониране разширява обхвата на работната сила и води до по-съществено равнище на икономическа активност на лицата в предпенсионна възраст, допринася за формиране на работна сила с по-висока средна възраст. Същевременно по-голямото предлагане на труд се трансформира в увеличение или на заетостта или на безработицата. Тази зависимост определя и по-косвеното влияние на повишаващата се възраст на пенсиониране върху заетостта (4) и безработицата (5) на лицата в предпенсионна възраст. По-широкият обхват на работната сила, включващ хора в по-високите възрастови групи, намалява броя на лицата извън работната сила (6) в тази възрастова група.

¹³ Числата в скобите съответстват на числата в схемата.

Схема

Връзки между пенсионноосигурителната система и пазара на труда

Ниската възраст за пенсиониране намалява обхвата на работната сила и води до по-ниско равнище на икономическа активност на лицата в предпенсионна възраст, допринася за формиране на работна сила с по-ниска средна възраст.

Отделните компоненти на параметъра доходи от пенсия могат да имат следните влияния върху пазара на труда:

Формула за изчисляване на пенсията е най-важният елемент, определящ доходите от пенсия. Тя може да има следните посоки на влияние върху поведението на лицата на пазара на труда:

- При липса или слаба връзка между пенсия и осигурителен стаж, заложен във формулата, тя има отрицателно влияние върху трудовата заетост, тъй като преразпределителните процеси са силни и по-високите вноски не водят до по-голям размер на пенсията – намалява икономическата активност (7) и заетостта (8) – косвено влияние в резултат от намаленото предлагане, увеличават се лицата извън работната сила (9).
- При силна връзка между пенсия и осигурителен стаж, заложен във формулата, тя има положително влияние върху трудовата заетост, тъй като преразпределителните процеси са слаби и по-високите вноски водят до по-голям размер на пенсията – увеличават се икономическата активност (7) и заетостта (8) – косвено влияние, в случай че пазарът на труда може да поеме увеличеното предлагане, за да го трансформира в повишена заетост, намаляват лицата извън работната сила (9).
- Зачитането на пълния трудов/осигурителен стаж предполага по-дълго участие на пазара на труда, по-силни стимули за работа и по-голямо предлагане. В този случай пенсиите са по-ниски, тъй като обхващат периоди, в които лицето е получавало както високи, така и ниски доходи. Следователно този аспект на пенсионната формула ще води до увеличаване на икономическата активност (7) и заетостта (8) – косвено влияние, в случай че пазарът на труда може да поеме увеличеното предлагане, за да го трансформира в повишена заетост, намаляване на лицата извън работната сила (9), до увеличаване на средната възраст на работната сила поради оставане на пазара на труда на хора, навършили възрастта за пенсиониране (10).
- Зачитането само на няколко (последните) години преди пенсиониране или само тези, през които лицето е получавало най-високи доходи, води до оттегляне от пазара на труда веднага след придобиване право на пенсия, защото пенсиите са по-високи и пенсионерите нямат стимул да продължат да работят.
- Индексирането на пенсиите няма силно самостоятелно значение, а влияе като елемент на дохода от пенсия.
- Включването на неконтрибутивни периоди (безработица, майчинство и др.) във формулата за изчисляване на пенсията води до намалено предлагане на труд, тъй

като по време на тези периоди не се изплащат осигурителни вноски (или не се изисква присъствие на пазара на труда), т.е. спада икономическата активност (7) и заетостта (8), увеличава се броят на лицата извън работната сила (9). При равни други условия включването на периодите на безработица във формулата намалява стимулите за търсене и започване на работа още повече, че пред тези периоди безработните получават обезщетение, което им осигурява определен доход (11).

- Изключването на неконтрибутивни периоди от формулата за изчисляване на пенсия води до увеличаване на предлагането на труд, тъй като лицата трябва да правят осигурителни вноски, които се дължат върху доходи от трудова дейност, т.е. увеличава се икономическата активност (7) и заетостта (8), намалява броя на лицата извън работната сила (9).

Влиянието на коефициента на заместване на дохода има проявления в зависимост от това дали лицата участват в пенсионноосигурителната система като контрибутори или като бенефициенти:

Контрибутори

По-ниският коефициент на заместване на дохода произтича от по-малки вноски, които се плащат по време на трудовия живот и съответно води до по-силни стимули за работа, т.е. разширява се обхватът на работната сила (12) и заетостта (13).

По-високият коефициент на заместване на дохода произтича от по-големи вноски, които се плащат по време на трудовия живот и съответно води до по-слаби стимули за работа, т.е. намалява се обхватът на работната сила (12) и заетостта (13).

Бенефициенти

При нисък коефициент на заместване на дохода пенсионерите имат стимул да продължат трудовата си дейност с цел допълване на доходите от пенсия – разширява се обхватът на работната сила (12), увеличава се нейната възраст (14) и има по-високо ниво на заетостта на хората в следпенсионна възраст (13).

При висок коефициент на заместване на дохода пенсионерите нямат стимул да продължат трудовата си дейност – обхватът и възрастовата структура остават относително постоянни поради притока на млади хора на пазара на труда (12, 14), а заетостта на възрастните хора намалява (13).

Възможността за комбиниране на доходи от трудова дейност и от пенсия е институционално определена и представлява един от важните фактори, регулиращи напускането на трудовия пазар от работната сила. Тя може да има следните проявления:

- Ако няма пречки и голям имплицитен данък върху продължаването на трудовия живот и по-дългият престой на пазара на труда се отчита адекватно във формулата за изчисляване на пенсията (при условие, че се правят осигурителни вноски), то продължаващата заетост ще води до по-висока пенсия. Следователно

заетостта на хората в следпензионна възраст се увеличава (17), разширява се обхватът на работната сила (15) и се променя възрастовата ѝ структура (16), намаляват лицата извън работната сила (18).

- Ако получаването на плащания от страна на пенсионноосигурителната система е обвързано с изискване за прекъсване на трудовия живот, лицата, които искат да продължават да работят, ще отложат своето пенсиониране и ще получават само трудов доход. В този случай средната възраст на работната сила ще е по-висока (16), заетостта и икономическата активност във високите възрастови групи ще са по-ниски (15, 17), а безработицата ще спада (19).
- Ако продължаването на трудовата дейност не води до по-висока пенсия, т.е. то не се отчита при изчисляването на пенсията, то при равни други условия пенсионерите ще предпочетат спрат да работят.¹⁴ В този случай заетостта и икономическата активност на хората в следпензионна възраст ще намалеят (17,15) и се променя възрастовата структура на работната сила (16).
- Ако продължаването на трудовата дейност не води до по-висока пенсия, но не се изисква плащането на вноски, пенсионерският труд ще бъде относително по-евтин и работодателите ще предпочетат лица, навършили пенсионна възраст. В този случай (особено в съчетание с ниски доходи от пенсия) икономическата активност и заетостта на пенсионерите ще се увеличи (15, 17).

Пенсионноосигурителната вноска влияе както върху предлагането, така и върху търсенето на труд. Влиянието ѝ се проявява по посока на нейния размер и разпределението ѝ между работодател и осигурени лице.

При висок размер на пенсионноосигурителната вноска:

- а) предлагането на труд намалява, особено при нарушена връзка между вноски-пенсия, и се разширява заетостта в неформалния сектор, т.е. намалява нетната заплата или разполагаемият доход (25), икономическата активност (20) и заетостта (21) на формалния трудов пазар, съпроводено с увеличение на заетостта в неформалния (22);
- б) намалява търсенето на труд, тъй като разходите за него се увеличават (26). Възможно е някои от работодатели да бъдат принудени да освободят част от персонала и първоначално това ще доведе до увеличаване на безработните лица (23) и намаляване на заетите (24). В по-дългосрочен план адаптацията от страна на предлагането ще доведе до намаляване на икономическата активност (20) и увеличаване броя на лицата извън работната сила (21) на формалния трудов пазар и разширяване на обхвата на неформалния сектор (22);

¹⁴ Ако обаче доходите от пенсия са ниски по принцип, то лицата ще изберат да получават пенсия и едновременно с това ще работят, за да допълват доходите си, като те няма да плащат вноски.

При нисък размер на пенсионноосигурителната вноска:

- а) предлагането на труд нараства, особено при силна връзка „вноски-пенсия”, тъй като относително се повишава възнаграждението с намалението на дължимите осигуровки (25). Следователно се увеличава заетостта и има тенденция към стесняване на обхвата на неформалния сектор (22);
- б) повишава се търсенето на труд, тъй като цената му се понижава (26) – намаляват безработните лица (23) и се увеличава заетостта (24), нараства икономическата активност (20) и спада броят на лицата извън работната сила (21) на формалния трудов пазар и част от работещите в неформалния сектор излизат от него (22).

За разлика от размера на вноската, който има еднопосочно влияние върху търсенето и предлагането при висок или нисък размер, разпределението на вноската между работодатели и осигурени лица изпраща разнопосочни сигнали към основните играчи на пазара на труда. Ако работодателят плаща по-голяма част от вноската, разходите за труд са по-високи (27). Те ще намалят неговото търсене и резултатът ще е увеличаване на безработицата (28), намаляване на заетостта (29) и преминаване към неформалния сектор (30). Ако осигуреното лице плаща по-голяма част от вноската, това понижава нетното трудово възнаграждение (31) и заетостта (29) в официалната икономика и има изтичане на работници към неформалния сектор (30).

2. Промени в публичната пенсионна система в България през периода 1999-2005г.

2.1. Условия за достъп до пенсия

Достъпът до пенсионната система у нас се определя от две основни условия: възрастта и осигурителния стаж на лицата.¹⁵ С реформата едновременно се увеличават минималните възраст и осигурителен стаж за пенсиониране с цел затягане на условията за достъп до реализирането на пенсионни права, постигане на финансова стабилност на пенсионния модел, засилване на връзката между изплащани вноски и получавана пенсия и т.н. Комбинирането на изискването за наличие на определен осигурителен стаж („измерващ” осигурителния принос на лицето) с това за достигане на минимална възраст представлява въвеждане на допълнителна рестрикция, утежняваща условията за достъп до пенсионни права.

Преди 2000 г. режимът за пенсиониране е много либерален, осигурява лесен достъп до пенсионни права, като по този начин създава реални предпоставки за трайно финансово дестабилизиране и колапс на пенсионната система. Същевременно той е силна предпоставка за ранно напускане на пазара на труда.

¹⁵ Пенсионноосигурителната материя в България се регламентира от: Закона за пенсиите (1958-1999 г.), Кодекса за задължително обществено осигуряване – КЗОО (2000-2002 г.) и Кодекса за социално осигуряване – КСО (от 2003 г. досега). Наред с тях в момента действат множество подзаконови нормативни актове, като Наредба за пенсиите и осигурителния стаж, Наредба за категоризиране на труда при пенсиониране и др.

С приемането на КЗОО се въвежда изискването за наличие на определен брой “точки”,¹⁶ получавани като сума от осигурителния стаж и възрастта за придобиване на право на пенсия за ОСВ – 63 години за мъжете и 60 години за жените, при условие, че сборът от годините на осигурителния стаж и възрастта е не по-малко от 100 за мъжете и 90 за жените към 2009 г., като съществува почти десетгодишен преходен период.

Предвидена е възможност за “закупуване” на осигурителен стаж до 2015 г. с цел облекчаване на режима за пенсиониране за определени групи лица, без те реално да са участвали на пазара на труда през времето, за което могат да закупят стаж.

Промените в пенсионната система, свързани с възрастта за пенсиониране и осигурителния стаж, могат да се оценят като насочени към:

- налагане на по-строги изисквания за достъп до пенсионната система;
- увеличаване на участието като вносител в системата и ограничаване на достъпа до нея като бенефициент, водещо до повишаване на финансовата стабилност на системата;
- облекчаване на режима за пенсиониране на определени групи лица чрез предоставяне на възможност за закупуване на осигурителен стаж;
- намаляване броя на пенсионерите, разширяване обхвата на работната сила и удължаване на трудовия живот.

2.2. Доходи от пенсия

Определяне размера на пенсията

До 2000 г. пенсиите се определят в размер на 55% от средномесечното брутно трудово възнаграждение или доход, върху който са внесени осигурителните вноски. За по-дълъг трудов стаж от предвидения пенсията се увеличава с 2% за всяка пълна година стаж, но не повече от 12%.

Новата формула за изчисляване на пенсията за ОСВ обвързва по-силно приноса на лицето към пенсионната система и получаваната пенсия и включва средномесечен ОД, индивидуален коефициент на лицето и осигурителния му стаж (1% за всяка година).

До 31.12.2003 г. размерът на получаваните пенсии не можеше да надвишава четирикратния размер (до 2000 г. – трикратния, а за 2003 г. – петкратния) на социалната пенсия за старост. След 2004 и до 2010 г. максималният размер на

¹⁶ Понятието “точки” не се употребява нито в КЗОО, нито в КСО, но се използва в документите, третиращи пенсионноосигурителната материя.

отпуснатите пенсии е равен на 35% от максималния ОД за предходната календарна година.

Комбиниране на трудови и пенсионни доходи

До 2000 г. пенсионерите можеха да поискат определяне на нова пенсия, когато придобият най-малко 12 месеца трудов стаж в страната след пенсионирането си, *ако през това време не са получавали пенсия*. Сега това ограничение е премахнато.

Промените в пенсионната система, свързани с доходите от пенсия, могат да се характеризират и оценят като насочени към:

- засилване на връзката между принос към системата и получаване на съответни права, като се стимулира по-продължителното участие в пенсионната схема, чрез:
а) включване на пълния осигурителен стаж при изчисляването на пенсията; б) определяне на ИК, който отчита личния принос на лицата към пенсионноосигурителната система. „Той е проява на „разпределителна справедливост“ (justitia distributive) при определяне размера на личната пенсия за осигурителен стаж и възраст”¹⁷, в) въвеждане на възможност за преизчисляване на пенсията при натрупване на осигурителен стаж след пенсиониране;
- по-съществена антиинфлационна защита и повишаване на покупателната способност на пенсиите.

2.3. Пенсионноосигурителна вноска

От 01.01.2000 г. е въведен диференциран размер на осигурителната вноска за отделните осигурителни рискове. Тази мярка цели прозрачност при набирането и изразходването на средства за покриване на отделните рискове.

Индивидуалното участие в плащането на социалноосигурителните вноски е въведено за пръв път през 1996 г. До 30.6.1999 г. тя е 2% върху brutните трудови доходи, а до 1.1.2000 г. – 1%, като това намаление е резултат от мерките за намаляване на общата осигурителна тежест при въвеждането на задължителното здравно осигуряване.

С приемането на КЗОО се въвежда разпределяне на вноската между осигурителя и осигуреното лице за всеки осигурителен риск.¹⁸ Това разпределение е в синхрон с целите и принципите на реформата за гарантиране на солидарност между работодатели и осигурени лица и за засилване на връзката „принос-пенсия”. Определените съотношения обаче се оказаха „силно оптимистични” и впоследствие бяха променени, тъй като нарастването на доходите на населението не беше достатъчно, за да компенсира увеличението на личната осигурителна тежест.

¹⁷ Мръчков, В., А. Василев, И. Шотлеков и Е. Мингов. Коментар на Кодекса за задължително обществено осигуряване. С., 2000, с. 232.

¹⁸ Вноската за фонд “Трудова злополука и професионална болест” е изцяло за сметка на работодателя.

Размерът на пенсионноосигурителната вноска се определя ежегодно със Закона за бюджета на ДОО. Той е променян многократно с цел освобождаване на ресурс за участие в пенсионните фондове, намаляване на общата осигурителна тежест, респ. на цената на труда, и т.н. Независимо от това обаче тя остава сравнително висока за целия разглеждан период.

След 2000 г. значително се разширява обхватът на осигурените лица, като се премахват съществуващите два основни режима на осигуряване. Това разширяване, от една страна, е наложено от силно неблагоприятното съотношение между осигурени лица и пенсионери, застрашаващо финансовата стабилизация на пенсионноосигурителната система, а от друга, има за цел да гарантира по-добра защита на всички работещи при настъпване на осигурителните рискове. Влиянието на тази мярка върху пазара на труда има две измерения: а) разходите за труд за наемането на лицата, които да извършват същата дейност както преди реформата, ще бъдат по-високи с размера на дължимата вноска; б) съществува потенциал за избутване на нискоквалифициран труд към неформалния сектор.

До 2000 г. няма таван на дохода, върху който се начисляват осигурителните вноски, освен за лицата, упражняващи свободна професия и едноличните търговци. От 2000г. доходът, върху който се дължат осигурителни вноски, включва всички възнаграждения и други доходи от трудова дейност. Със Закона за бюджета на ДОО всяка година се определят: максималният месечен размер на ОД през календарната година; минималният месечен размер на ОД през календарната година за самоосигуряващите се лица; основните икономически дейности и квалификационни групи професии, за които се въвежда минимален месечен размер на ОД за календарната година (*в сила от 2003 г.*).

Промените в ОД отново са един от инструментите за влияние върху финансовата стабилизация на пенсионната система. Те представляват и косвен регулатор на размера на пенсията чрез определянето на таван на дохода, върху който могат да се плащат осигурителни вноски. От гледна точка на пазара на труда обаче разширяването на ОД оскъпява цената на труда (при равни други условия), тъй като основата за определяне на вноската става по-висока. На свой ред това може да доведе до влизане на част от заетите в сивата икономика.

През 2003 г. се въвежда задължителна регистрация на сключените, изменените и прекратените трудови договори в НОИ. От гледна точка на пенсионната система това цели повишаване на приходите и гарантиране на осигурителните права на работниците и служителите. Тази политика обаче има силно и пряко влияние върху пазара на труда – намалява обхвата на неформалния трудов пазар, като изважда „на светло” част от заетите.

Промените в пенсионната система, свързани с пенсионноосигурителната вноска, могат да се характеризират и оценят като насочени към:

- гарантиране на солидарност между работодатели и работници чрез разпределение на плащането на пенсионноосигурителната вноска между тях, като обаче

растежът на доходите все още не може да компенсира адекватно увеличението на личната осигурителна тежест;

- легализиране на трудовите отношения в сивата икономика, повишаване на броя на реално осигуряваните лица и преминаване на част от заетите към формалния трудов пазар;
- разширяване обхвата на осигурените лица и на осигурителния доход, които са част от мерките за финансова стабилизация на пенсионна система. Те обаче увеличават разходите за труд и може да имат роля на „стимули“ за влизане в неформалната икономика и трудов пазар;
- косвено регулиране на размера на пенсиите чрез определяне на максималния осигурителен доход.

3. Анализ и оценка на промените в пенсионната система и влиянието им върху пазара на труда в България през периода 2000-2005 г.

Тук са анализирани и оценени проявленията на влиянието на разглежданите промени в българската разходопокривна пенсионна система върху пазара на труда през периода 1999-2005 г. Първо са представени промените, които настъпват в пенсионноосигурителната система в резултат от нейното реформиране, а след това и влиянието им върху пазара на труда.

Необходимо е специално да се отбележи, че пълното проявление на промените в пенсионния модел ще настъпи след приключване на преходния период – 2009 г., но резултатите към 2005 г. са показателни за насоките и тенденциите.

3.1. Условия за достъп до пенсия – възраст за пенсиониране и осигурителен стаж

Увеличаването на възрастта за пенсиониране е една от най-съществените промени при реформирането на пенсионния модел, която влияе върху различни нейни характеристики.

Промените в броя на пенсиите и на пенсионерите за ОСВ следват една и съща тенденция – почти непрекъснато увеличение до 2001 г. и последващо намаление съгласно новите условия на реформирания пенсионен модел. Общият брой на пенсионерите с лични пенсии за ОСВ намалява с 11.8% за периода 1999-2005 г., като тази тенденция е по-силна при мъжете. Броят на пенсионерите е най-голям през периода 1999-2000 г., който бележи началото на трансформацията на пенсионната парадигма. Подобни резултати бяха в голяма степен очаквани, тъй като реформа от такъв характер дава възможност за избор на хората, които са на граничната линия между активния трудов живот и пенсионирането.

Допълнителна информация за промените в пенсионната система дават някои съотношения, които традиционно се използват при подобен род анализи (вж. табл. 1).

Таблица 1
Съотношения, характеризиращи състоянието на пенсионната система
(%, средногодишен брой)

Съотношения	1999г.	2000г.	2001г.	2002г.	2003г.	2004г.	2005г.
Пенсионери/население	29.0	29.1	30.0	29.9	29.9	29.9	29.9
Пенсионери за ОСВ/население	23.1	23.2	23.7	23.3	22.7	22.1	21.6
Пенсионери/население в надтрудоспособна възраст	117.6	117.3	119.8	123.2	125.2	127.5	129.8
Пенсионери за ОСВ/население в надтрудоспособна възраст	93.3	93.2	97.0	96.7	96.1	94.8	94.5
Пенсионери/заети лица	77.2	79.8	79.9	78.9	73.8	72.2	70.6
Пенсионери за ОСВ/заети лица	61.3	63.4	63.0	61.3	56.0	53.1	50.8
Пенсионери/осигурени лица	83.3	103.2	102.6	108.3	97.6	93.4	89.1
Пенсионери за ОСВ/осигурени лица	66.1	82.0	81.0	84.1	74.1	68.7	64.1

Източник: НОИ. Статически справочник „Демография, икономика и социално осигуряване 1985-2005 г.”

Данните показват, че положителните промени в пенсионната система имат най-силно проявление при пенсиите за ОСВ, а именно:

- Делът на пенсионерите в броя на населението се повишава с 0.9% през 2005 г. в сравнение с 1999 г., а този на пенсионерите за ОСВ намалява с 1.5%.
- Делът на всички пенсионери към населението в надтрудоспособна възраст се увеличава, докато при пенсионерите за ОСВ тази тенденция се наблюдава до 2003 г., след което има намаление. Подобен резултат може да се интерпретира като стремеж към намиране на различни начини за достъп до пенсионната система (например получаване на група инвалидност) след въвеждането на по-строг режим.
- Намалението на дела на пенсионерите за ОСВ към заетите е по-голямо, отколкото при всички пенсионери. Поради увеличаване на възрастта за пенсиониране броят на пенсионерите за ОСВ намалява, като те остават на пазара на труда, вкл. като заети (чийто брой през този период се увеличава вследствие и на по-фундаментални икономически фактори).
- Спад в коефициента на системна зависимост (пенсионери към осигурени лица), който е по-силно изразен при пенсионерите за ОСВ вследствие на увеличаването на заетите лица и на формализирането на участието на пазара на труда.

Анализът на възрастовата структура на пенсионерите за ОСВ показва тенденция към намаляване на броя им в по-ниските възрастовите групи и увеличаване в по-високите. Този резултат е следствие от повишаващата се възраст на пенсиониране и на нарастващата средна продължителност на живота.

Влиянието на по-строгите условия, въведени с Кодекса, е по-осезаемо при показателите, описващи достъпа до реформираната пенсионна система, а

“наследствеността” от предишния модел е по-слаба, което позволява относително по-обективна оценка на настъпилите промени. Ето защо динамиката в броя на новоотпуснатите пенсии и особено на новопенсионираните лица е още по-показателна за рестриктивния характер на промените при достъпа до пенсионната система. Делът на тези лица в общия брой пенсионери за ОСВ намалява от 5.4% през 1999 г. до около 2% през периода 2002-2005 г., броят на новоотпуснатите пенсии за ОСВ – от 105 713 през 1999 г. на 39 610 през 2005 г., или с 62.5%. Следователно ограничителните условия на новия модел оставят на пазара на труда известна част от лицата, които биха били бенефициенти при старата система.

Средните възрасти на пенсионерите с новоотпуснати пенсии намаляват през 2000 г. и след това се наблюдава покачване. Възрастта на отпускане на пенсии е по-висока от минималната възраст за излизане в пенсия съгласно условията на чл. 68, ал. 1-3 от КСО – средно с 0.6 години при жените и с 0.77 при мъжете за изследвания период. Нещо повече, пенсионерите, на които са отпуснати пенсии след старта на реформата, имат по-дълъг осигурителен стаж и съответно по-голям брой точки.

Много важна тенденция, която се наблюдава при анализа на пенсионната система, е непрекъснато увеличаващата се средна продължителност на получаване на една лична пенсия¹⁹ (фиг. 1). Основният фактор, който влияе върху тази тенденция, са демографските промени, свързани с увеличаване продължителността на живота. От началото на реформата продължителността на получаване на пенсия е нараснала средно с 2.8 години – с 2.2 години при мъжете и 3.2 при жените. Сравнението с възрастта за пенсиониране по чл. 68, ал. 1-3 от КСО показва, че нейното повишение не компенсира увеличението в средната продължителност на получаване на пенсия, особено при жените. Може да се направи изводът, че промените в пенсионната система не противодействат достатъчно силно на неблагоприятните демографски тенденции и хората все по-продължително са бенефициенти на пенсионната система.

Закупуването на осигурителен стаж е възможност за достъп до пенсия, но не е особено популярна мярка. От въвеждането ѝ през 2000 г. досега от нея са се възползвали само 16 982 бъдещи пенсионери – 2 533 през 2000 г., 2 224 през 2001 г., 1 902 през 2002 г., 1 907 през 2003 г., 5 627 през 2004 г. и 2 789 през 2005 г. Следователно нейното влияние върху пазара на труда е незначително. В България хората засега предпочитат да изработят, вместо да откупят липсващия им осигурителен стаж.

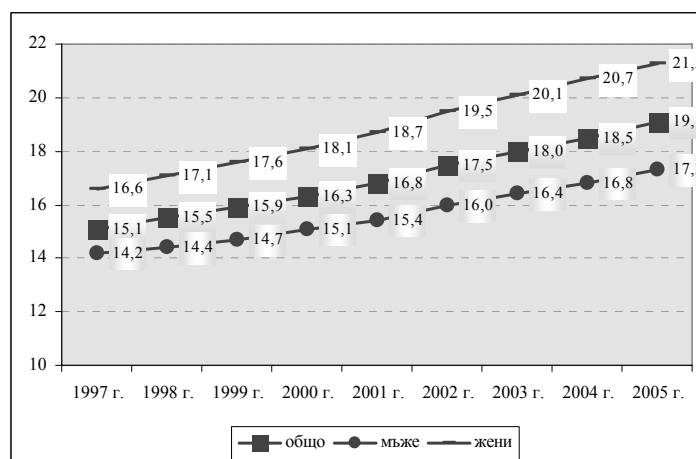
Промените в условията за достъп до пенсионната система водят до промени на броя на лицата, включени в състава на работната сила, както и в възрастовата ѝ структура. Неминуемо върху нейната динамика влияние оказват и други фактори, като най-важният е демографският – намаляването на броя на населението вследствие на ограничен естествен прираст и емиграцията на предимно млади хора водят до застаряване и промяна на възрастовата структура на икономически активното население. Демографските промени при хората над 15 години показват, обаче, че

¹⁹ Повишението на средната продължителност на получаване на пенсия в България не е изолирано явление. То се наблюдава и в страните от Европейския съюз и дори там има по-голям размах.

промените във възрастовата структура са по-плавни, отколкото тези в структурата на работната сила след 2000 г. Тогава стартира реформата в българския пенсионен модел и по-строгите условия за достъп до пенсионни плащания започват да действат. Очертава се стабилна тенденция към постепенно нарастване на дела на лицата над 55 години в състава на работната сила. Тази стабилност е обусловена от променящата се законово определена минимална възрастова граница за излизане от пазара на труда.

Фигура 1

Средна продължителност на получаване на една лична пенсия (в години)

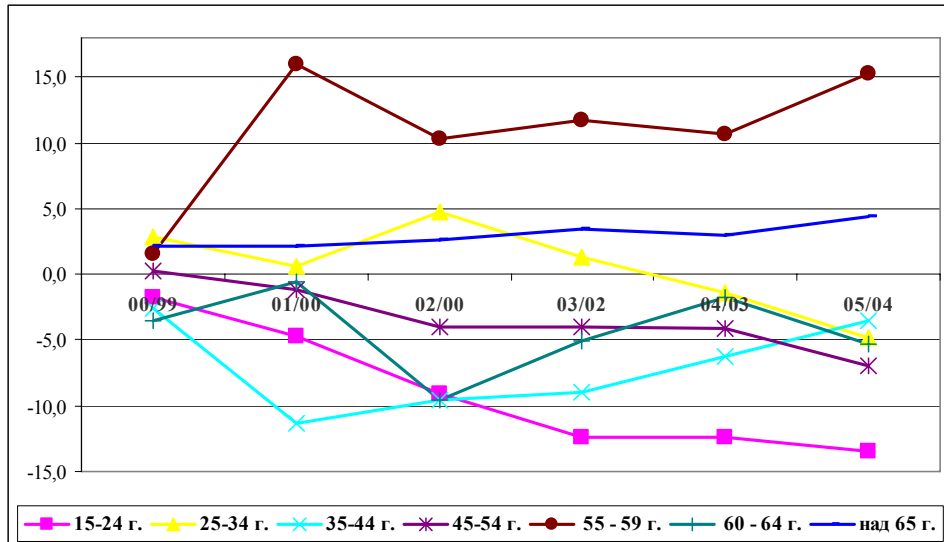
Източник: НОИ. Статически справочник „Демография, икономика и социално осигуряване 1985-2005 г.“

Сравнението на промените във възрастовата структура на населението над 15 години и на работната сила спрямо 1999, т.е. последната година преди реформата в пенсионната система (вж. фиг. 2 и 3), показва, че в по-ниските възрастови групи (до 54 години) те са със сходен темп. В кохортите над 55-годишна възраст към демографския фактор се наслагва влиянието на повишаващата се възраст за излизане в пенсия и участието на тези лица в работната сила се увеличава значително. Това е така, защото промените в условията за достъп до пенсионната система – увеличаване на възрастта за пенсиониране, засягат най-силно хората в предпенсионна възраст. Само през 2002 г. тенденцията към нарастване на дела на възрастните лица в състава на работната сила се пречупва под влияние на демографските промени – през 2002 г. броят на лицата между 55 и 59 години намалява спрямо 2001 г. с 4.9%, а на тези между 60-64 години с 9%, докато намалението на дела им в работната сила е съответно само с 0.9% и 3.6%.

За разглеждания период възрастта на работната сила се повишава (вж. фиг. 4), което произтича от намаляване дела на участниците на пазара на труда в по-ниските групи за сметка на нарасналата икономическа активност на лицата над 55 години. Запазва се водещата позиция на хората на възраст 45-49 години и 40-44 години, но делът и на двете групи намалява. В структурата на работната сила най-съществено е увеличението на дела на групата между 55-59 години – с 3.4%, като тук очевидно се проявява влиянието на промените в изискваната по-висока възраст за пенсиониране.

Фигура 2

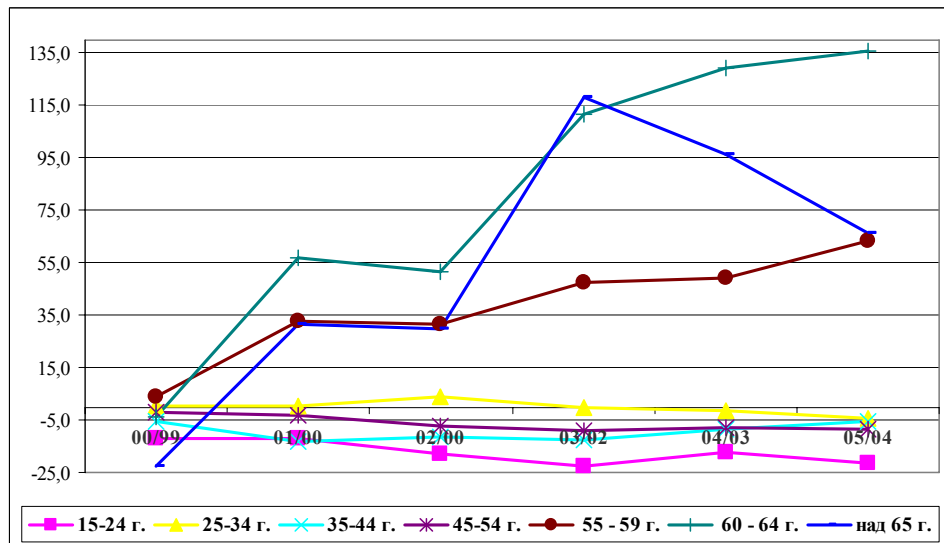
Промени в структурата на населението над 15 години (индекс при база 1999=100)

Източник: НСИ. Публикации “Заетост и безработица” за IV тримесечие на съответната година и собствени изчисления.

Фигура 3

Промени във възрастовата структура на работната сила (индекс при база 1999=100)

Източник: НСИ. Публикации “Заетост и безработица” за IV тримесечие на съответната година и собствени изчисления.

Фигура 4

Източник: НСИ. Публикации “Заетост и безработица” за IV тримесечие на съответната година и собствени изчисления.

Може да се предположи, че увеличаването на възрастта за пенсиониране (и на необходимия осигурителен стаж) и възможността за получаване на трудов и пенсионен доход създава известно напрежение на пазара на труда. Независимо от това обаче „специално изследване показва, че няма пряк конфликт между младежите и пенсионерите поради факта, че в повечето случаи те се състезават на различни сегменти на пазара на труда”.²⁰ Към тази оценка, направена в първите години на реформата и в друга икономическа ситуация, може да се добави, че подобряването на макроикономическите характеристики, както и повишеното търсене на работна сила (каквото се наблюдава през последните години) допълнително, но и значително допринасят за липсата на подобен конфликт.

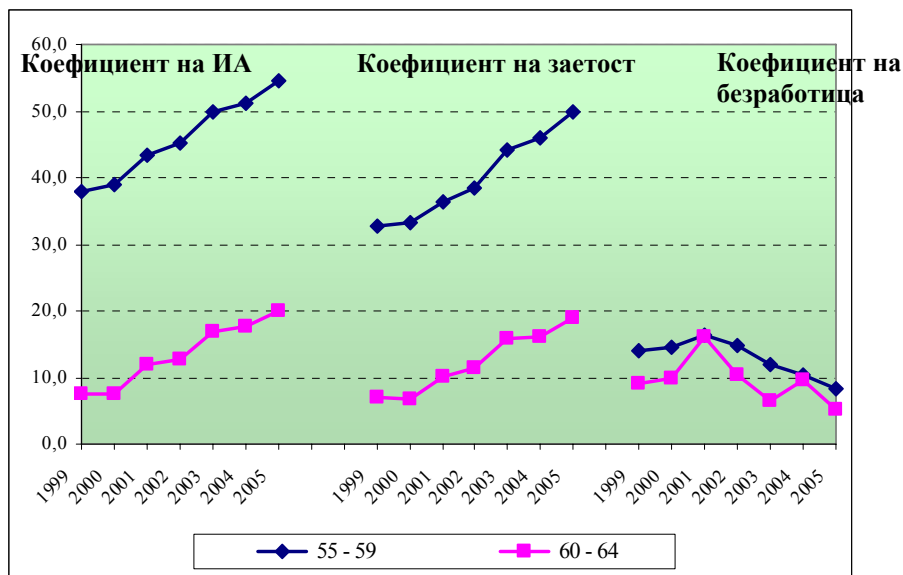
Напрежението на пазара на труда не е само следствие от увеличаващата се възраст за пенсиониране. Началото на реформата в пенсионната система съвпада с период на сериозна дестабилизация – високо равнище на безработица, повишено предлагане и намалено търсене на работна сила. В много страни повишаването на възрастта за пенсиониране е един от ходовете за решаване на проблемите на пазара на труда, произтичащи от демографската криза и застаряването на населението. Дори и по-дългото участие на пазара на труда на възрастните хора да създава известно напрежение в зората на нейното прилагане, тази мярка има много по-силно положително влияние за икономиката в по-дългосрочен аспект.

²⁰ Христосков, Й. Българската пенсионна система една година след новото начало – оценки с поглед напред. – В: Българският пенсионен модел. Второ издание на Американската агенция за международно развитие, проект “Пенсионна реформа”, 2001, с. 12.

Увеличаването на дела на лицата над 55-годишна възраст в състава на работната сила е важен резултат от реформата в пенсионната система. От гледна точка на лицата в тази възрастова група много по-голямо значение има това увеличение да се трансформира в нарастване на броя на заетите лица, защото “политики, които се опитват да обърнат тенденцията на ранно пенсиониране, няма да водят до ефективен икономически растеж, ако по-високата икономическа активност сред възрастните лица не се превърне в по-високи равнища на заетост, вместо по-високи равнища на безработица.”²¹

Нарастващата икономическа активност на лицата във възрастовите групи 55-59 и 60-64 години е съпътствана с повишаване на техния дял в състава на заетите през целия период от 1999 до 2005 г. (вж. фиг. 5). През 1999 г. първата възрастова група е формирала 5.3% от общия брой заети, а през 2005 г. – 8.7%; при втората група тези стойности са съответно 1.1 и 2.9%. От 2002 г. след тригодишен период на стабилно увеличение равнището на безработица спада и в двете групи. Въпреки това те имат нарастващ дял във възрастовата структура на безработните лица. Разбира се, тук влияят много фактори, които са извън пенсионната система – макроикономическа обстановка, състояние на пазара на труда, пасивни активни мерки на пазара на труда, насочени към лица в предпенсионна възраст, и др. Може да се направи изводът, че положителните тенденции при промяната на техните дялове в състава на заетите, компенсират отрицателните, които са свързани с увеличение на дела им в групата на безработните.

Фигура 5
Коефициенти на заетост и безработица на лицата във възрастови групи 55-59 и 60-64 години

Източник: НСИ. Публикации “Заетост и безработица” за IV тримесечие на съответната година.

²¹ OECD. Live Longer, Work Longer. Ageing and Employment Policies, 2005, с. 34.

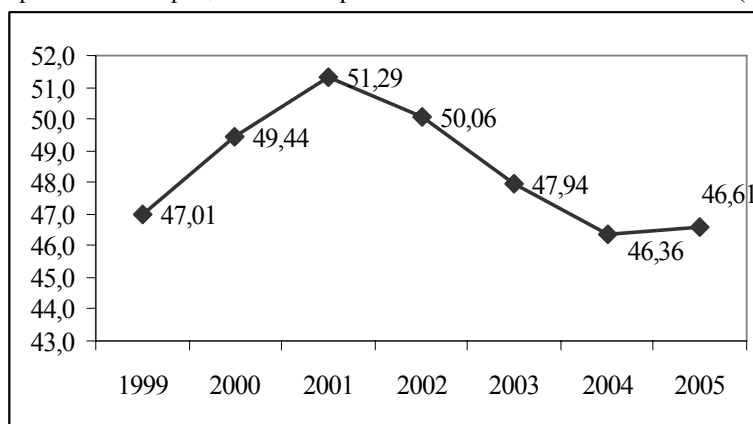
Логична е и тенденцията към намаление на дела на лицата във възрастови групи 55-59 и 60-64 години в състава на „извънработната сила“. Подобна тенденция се наблюдава само при лицата на възраст от 20 до 29 години.

Следователно промените в нашата страна, насочени към ограничаване на достъпа до пенсионната система и увеличаване на възрастта за пенсиониране, които се абсорбират в много голяма степен от повишаването на заетостта, имат явен ефект още от самото началото на тяхното прилагане и са много важни стъпки с оглед членството на страната в ЕС и изпълнение на целите, заложи в Лисабонската стратегия.

Показателят „ефективен коефициент на възрастова икономическа зависимост“ представлява неактивното население на възраст над 65 години като процент от заетото население между 15-64 години и се използва при анализ и оценка на влиянието на пенсионните системи върху пазара на труда (вж. фиг. 6). Неговите стойности се подобряват след 2002 г., но все още остават много високи. Увеличаващата се средна продължителност на живота и демографските проблеми водят до влошаване на този показател. По-нататъшни промени, насочени към увеличаване на възрастта за пенсиониране (предвид факта, че в България тя е една от най-ниските), насърчаване на по-късното/отложеното пенсиониране и т.н. биха довели до формиране на допълнителен трудов ресурс.

Графика 6

Ефективен коефициент на възрастова икономическа зависимост (%)

Източник: За България – НСИ. Публикации “Заетост и безработица” и собствени изчисления.

Направеният анализ показва, че промените във възрастта за пенсиониране имат най-силно влияние върху броя на работната сила. Във връзка с това интерес представлява оценката на самостоятелното влияние на пенсионната система върху този елемент на пазара на труда чрез отделянето на влиянието на демографските промени.

Получените при извършения корелационен анализ коефициенти (вж. табл. 2) показват, че най-силно влияние върху динамиката на работната сила оказва броят на пенсионерите с пенсии за ОСВ. Посоката на влияние е обратнопропорционална, т.е.

колкото по-малко са пенсионерите за ОСВ, толкова е по-висок броят на лицата над 55 години в състава на работната сила, и обратно. Втори по величина на влияние е демографският фактор, като при него зависимостта е правопрпорционална – повишаването на броя на лицата над 55 години в структурата на населението води до увеличение на работната сила в същата възрастова група.

Влиянието на тези фактори по пол се различава, като демографският фактор има най-голяма тежест при жените, докато при мъжете водещ е броят на пенсионерите за ОСВ.

Таблица 2

Исходни данни и корелационни коефициенти

	1999г.	2000г.	2001г.	2002г.	2003г.	2004г.	2005г.
Население над 55 години (хил.)	2256.5	2275.2	2356.1	2294.8	2332.4	2336.8	2381.7
в т.ч.:							
- мъже	1008.5	1011.7	1064.0	1011.7	1032.4	1026.8	1050.9
- жени	1248.0	1263.5	1292.1	1283.0	1300.1	1310.1	1330.8
Работна сила над 55 години (хил.)	230.7	231.3	314.8	310.3	377.6	383.1	403.1
в т.ч.:							
- мъже	172.4	168.5	211.7	197.8	231.2	233.5	246.8
- жени	58.3	62.8	103.1	112.6	146.6	149.6	156.4
Брой на пенсионерите с лични пенсии за ОСВ (хил.)	1843.9	1847.4	1825.9	1779.8	1728.9	1670.6	1626.1
в т.ч.:							
- мъже	774.4	767.8	756.4	730.5	704.8	676.8	655.4
- жени	1069.4	1079.6	1069.5	1049.3	1024.1	993.9	970.7
Брой на пенсионерите с новоотпуснати пенсии за ОСВ (хил.)	100.1	63.6	49.5	36.2	38.6	37.5	39.6
в т.ч.:							
- мъже	42.4	31.1	26.8	17.9	19.0	18.0	20.8
- жени	57.8	32.5	22.7	18.3	19.6	19.5	18.8

Коефициенти на корелация:	
Население над 55 години / работна сила над 55 години	0.8656
- мъже	0.6587
- жени	0.9444
Пенсионери за ОСВ / работна сила над 55 години	-0.9192
- мъже	-0.9141
- жени	-0.8929
Пенсионери с новоотпуснати пенсии за ОСВ / работна сила над 55 години	-0.7957
- мъже	-0.7541
- жени	-0.7912

Анализът на промените в пенсионната система след нейното реформиране и свързаните с това промени в различни параметри на пазара на труда позволява да се очертаят следните по-важни **изводи и оценки**:

1. Реформата в българския пенсионен модел води до намаляване на броя на пенсиите и пенсионерите и увеличаване на средната възраст за пенсиониране, като тази тенденция има особено силно проявление при новоотпуснатите пенсии, които изцяло следват парадигмата на реформираната система. По-строгите условия за достъп до пенсионната система налагат по-дълъг престой на пазара на

труда за лицата в предпензионна възраст, които биха били бенефициенти на системата съгласно изискванията на отменения Закон за пенсиите. След промените в пенсионноосигурителната система пенсиите се отпускат при по-дълъг осигурителен стаж и по-голям брой точки.

2. Непрекъснато се увеличава средната продължителност на получаване на една лична пенсия вследствие на демографските промени, свързани със застаряването на населението. Подобна тенденция изисква активно прилагане на мерки за гъвкаво пенсиониране и гъвкава заетост сред пенсионерите, стимулиране на по-късното пенсиониране и т.н.
3. Закупуването на осигурителен стаж все още не е особено популярна възможност за достъп до пенсия. Хората предпочитат да изработят, вместо да откупят липсващия им осигурителен стаж и няма преждевременно преустановяване на трудовата активност на големи съвкупности лица.
4. Промените в условията за достъп до пенсионната система, насочени към по-дълъг трудов живот и намаляване на броя на пенсионерите с цел финансова стабилност на модела, влияят най-силно върху броя на лицата, включени в работната сила и нейната възрастова структура. Очертава се стабилна тенденция към постепенно нарастване дела на лицата над 55 години (които са в предпензионна възраст) в състава на работната сила, които са най-пряко засегнати от увеличаването на възрастта за пенсиониране.
5. Началото на реформата в пенсионната система съвпада с дестабилизация на трудовия пазар – високо равнище на безработица, повишено предлагане и намалено търсене на работна сила. В такава среда увеличаването на възрастта за пенсиониране е довело до известно напрежение в самото начало, тъй като срещу повишеното предлагане не се появява адекватно търсене.
6. Увеличаваща се икономическа активност на лицата над 55 години е важен резултат от реформата в пенсионната система, който се абсорбира най-вече от увеличаващата се заетост. Влиянието на пенсионния модел е слаб фактор (например програми за заетост на възрастни лица) при формиране на двата компонента на работната сила – заети и безработни. Много по-съществено значение имат макроикономическата обстановка, състояние, политики и мерки на пазара на труда и т.н.
7. Динамиката на броя на пенсионерите с пенсии за осигурителен стаж и възраст оказва най-силно влияние върху промените в работната сила. Посоката на влияние е обратнопропорционална, т.е. колкото по-малко за пенсионерите за ОСВ, толкова по-голям е броят на лицата над 55 години в състава на работната сила, и обратно. Втори по сила на влияние е демографският фактор, като при него зависимостта е правопрпорционална.

3.2. Доходи от пенсия

Пенсионна формула

Изясняването на влиянието на пенсионната формула върху пазара на труда изисква анализ на отделните й елементи (ОД, индивидуален коефициент, осигурителен стаж).

а. Осигурителен доход

Анализът на данните за средногодишните ОД и работна заплата (табл. 3) показва няколко основни тенденции: първо, през разглеждания период размерът на средногодишния ОД нараства; второ, СОД се увеличава с по-бърз темп в сравнение със средногодишната работна заплата; трето, след 2001 г. размерът на СОД надвишава този на средногодишната работна заплата, като разликата се задълбочава, което се дължи най-вече на наличието на недекларирани доходи.

Таблица 3

Динамика на средногодишния осигурителен доход и средногодишната работна заплата (в лв.)

	1998г.	1999г.	2000г.	2001г.	2002г.	2003г.	2004г.	2005г.
СОД*	164.8	180.0	217.1	243.0	259.8	280.8	308.8	331.6
Средногодишна работна заплата**	187.4	201.0	225.0	240.0	258.0	273.0	302.0	320.0

Източник: * НОИ; ** НСИ.

б. Индивидуален коефициент (ИК)

Индивидуалните коефициенти на лицата с лични пенсии за ОСВ постоянно нарастват през периода 1999-2005 г., като това повишение е по-силно изразено при мъжете, отколкото при жените – съответно с 6.07% и 5.4% през 2005 г. спрямо 1999 г. Средният ИК на пенсионерите с новоотпуснати пенсии намалява за периода 2000-2005 г., но остава по-висок от този на пенсионерите с лични пенсии (табл. 4). Повисокото му равнище може да се обясни с разширението на базата, върху която се изчислява – ОД, който включва всички възнаграждения от трудова дейност, и с въвеждането на минимални осигурителни прагове по икономически дейности и професии. Отново ИК на мъжете са по-големи от тези на жените.

Таблица 4

Средни ИК на пенсионерите с лични и новоотпуснати пенсии за ОСВ

	1999г.	2000г.	2001г.	2002г.	2003г.	2004г.	2005г.
Лични пенсии за ОСВ							
Общо	1.207	1.218	1.234	1.243	1.252	1.261	1.267
Мъже	1.466	1.485	1.508	1.521	1.532	1.546	1.555
Жени	1.018	1.027	1.040	1.049	1.058	1.066	1.073
Новоотпуснати пенсии							
Общо		1.485	1.443	1.404	1.354	1.383	1.359
Мъже		1.643	1.600	1.588	1.532	1.580	1.511
Жени		1.243	1.223	1.197	1.158	1.177	1.162

Източник: НОИ. Статистически годишник – Пенсии, за съответната година.

Начинът за изчисляване на индивидуалния коефициент предполага неговото променяне след пенсиониране, ако лицето работи и се осигурява на по-висок осигурителен доход, т.е. може да се предположи, че той има известен потенциал за стимулиране на по-продължителна заетост с цел получаване на пенсия с по-голям размер.

в. Осигурителен стаж

Осигурителният стаж е едновременно част от условията за достъп до пенсия и от формулата за изчисляване на пенсиите. Той се повишава съществено след промените в пенсионната система – с 4.8 години се повишава общият среден стаж през 2005 г. спрямо 1999 г., като при мъжете това увеличение е 1.5, а при жените – 6.5 години. Това увеличение е не само пряк положителен резултат от промените в пенсионната система, но и фактор, който оказва непряко влияние върху предлагането на труд. Независимо че по правило включването на целия период, през който са правени пенсионноосигурителни вноски във формулата, води до сравнително по-ниска пенсия (обхваща периоди с ниски и високи доходи), то е сигнал за укрепване на връзката между финансовия принос към системата и получаваната пенсия. Повишението на осигурителния доход е контрапункт на включването на целия осигурителен доход и представлява фактор, който способства за увеличение на пенсионния доход.

Общата оценка на промените в елементите на новата пенсионна формула показва, че тя стимулира участието на пазара на труда, защото съществува силна връзка между пенсия и осигурителен стаж и при нейното изчисляване се отчита пълният стаж на лицето. Тя стимулира участието с по-висок осигурителен доход, който се включва като самостоятелен елемент и като част от индивидуалния пенсионерски коефициент, т.е. преразпределителните процеси не са много силни и по-високите вноски водят до по-голям размер на пенсията.

Коефициент на заместване на дохода

Размерът на пенсиите се повишава както в номинално, така и в реално измерение (вж. табл. 5). Причините за нарастването на пенсиите могат да се търсят в няколко посоки:

- въведената нова пенсионна формула от 1 януари 2000 г.;
- ежегодната индексация на размерите на пенсиите;
- повишаването на т.нар. таван на пенсиите (през 2000 и през 2003 г.), който от 2004 г. се регулира посредством осигурителния доход;
- нарастване максималния осигурителен доход всяка година, който също регулира размера на пенсията.

Независимо от увеличаващите се размери на пенсиите в номинален и реален размер, равнището им остава сравнително ниско. Това е причина значителна част от пенсионерите да стават бенефициенти на програмите за социално подпомагане и да продължават трудовата си заетост (легално или не) след навършване на минималната възраст за пенсиониране.

Таблица 5

Средни размери на пенсиите за ОСВ (чл. 68 от КСО)

	1999г.	2000г.	2001г.	2002г.	2003г.	2004г.	2005г.
Номинален размер (лв.)	69.78	89.51	95.33	105.51	114.13	128.57	138.75
Номинално изменение на пенсиите на база предходната година (%)	7.52	28.27	6.50	10.68	8.17	12.65	7.92
Равнище на инфлация (%)	1.80	10.40	7.40	5.80	2.28	6.15	5.04
Реален размер на пенсиите (лв.)	68.50	80.20	88.30	99.40	111.50	120.70	131.80
Реално изменение на пенсиите на база предходната година (%)	35.90	17.00	10.10	12.60	12.20	8.20	9.20

Източник: НОИ. Статически справочник „Демография, икономика и социално осигуряване 1985-2005 г.” и собствени изчисления.

От 2004 до 2010 г. размерът на пенсията се регулира косвено чрез максималния ОД вместо използването на т.нар. таван на пенсиите. Тази мярка стимулира заетите лица да се осигуряват върху по-високи доходи, тъй като техният принос се отчита по-адекватно – през 2004 г. пенсионната система е станала „по-справедлива” за 148 351 пенсионери.

Коефициентът на заместване на дохода от труд с дохода от пенсия стабилно се повишава през анализирания период (вж. табл. 6). В сравнение със средната пенсия пенсиите за ОСВ предлагат относително по-добро заместване на доходите от трудова дейност поради по-големия им размер. Тъй като през последните години (след 2001 г.) нарастването на СОД изпреварва нарастването на средната работна заплата, коефициентът на заместване, изчислен спрямо последната, е по-висок. Пенсията за ОСВ се увеличават с по-бърз темп в сравнение с изменението на средната работната заплата и на средногодишния ОД. През 2005 г. спрямо 1999 г. доходите от пенсия за ОСВ осигуряват с 8.6% по-добро заместване на дохода, изчислено на база работна заплата, и с 3.1% – изчислено на база осигурителен доход.

Таблица 6

Коефициент на заместване на дохода (брутен)

Показатели	1998г.	1999г.	2000г.	2001г.	2002г.	2003г.	2004г.	2005г.
<i>Абсолютни данни (лв.)</i>								
Пенсии – всички видове	62.1	66.9	86.4	92.4	102.3	110.7	124.8	134.6
Пенсии за ОСВ	64.9	69.8	89.5	95.3	105.5	114.1	128.6	138.8
Средномесечен осигурителен доход	164.8	180.0	217.1	243.0	259.8	280.8	308.8	331.6
Средногодишна РЗ	187.4	201.0	225.0	240.0	258.0	273.0	302.0	320.0
<i>Относителни данни (%)</i>								
Пенсия към СОД	37.7	37.2	39.8	38.0	39.4	39.4	40.4	40.6
Пенсия към средногодишна РЗ	33.1	33.3	38.4	38.5	39.6	40.5	41.3	42.1
Пенсия за ОСВ към СОД	39.4	38.8	41.2	39.2	40.6	40.6	41.6	41.8
Пенсия за ОСВ към средногодишна РЗ	34.6	34.7	39.8	39.7	40.9	41.8	42.6	43.4

Източник: НОИ. Статически справочник „Демография, икономика и социално осигуряване 1985-2005 г.” и собствени изчисления.

Коефициентът на заместване на дохода в България остава на ниско равнище. По принцип по-щедрите пенсии се основават на по-високи осигурителни вноски, но у нас тази връзка има слабо проявление поради фактори извън пенсионна система (например икономическо развитие, демографско състояние, размер на неформалния сектор). Следователно при сравнително високите пенсионноосигурителни вноски ниските коефициенти на заместване могат да имат дестимулираща роля при участието в пенсионна система и да засилят неформалното участие на пазара на труда. Ако единствено размерът на пенсията има значение при взимането на решение за пенсиониране, то масово лицата биха продължили участието си на пазара на труда, където доходите са сравнително по-високи.

Комбиниране на доходи от трудова дейност и от пенсия

Навършването на законово определената минимална възраст за пенсиониране не означава непременно реализиране на пенсионните права. В България няма изискване получаването на пенсия да е обвързано с прекъсване на трудовата дейност. Нещо повече, работещите пенсионирани лица, наети по граждански договор, са изключени от обхвата на задължително осигурените. Следователно те могат да изберат да работят, без да се осигуряват за пенсия (само за здравно осигуряване, което е задължително), или да се осигуряват и да поискат преизчисляване на пенсията.

Броят на работещите пенсионери се увеличава в периода до 2003 г. и след това слабо намалява, вероятно поради влиянието на повишаването на възрастта за пенсиониране (табл. 7). За всички години частният сектор осигурява основно заетост на лицата, придобили пенсионни права, но желаещи да се трудят.

Таблица 7

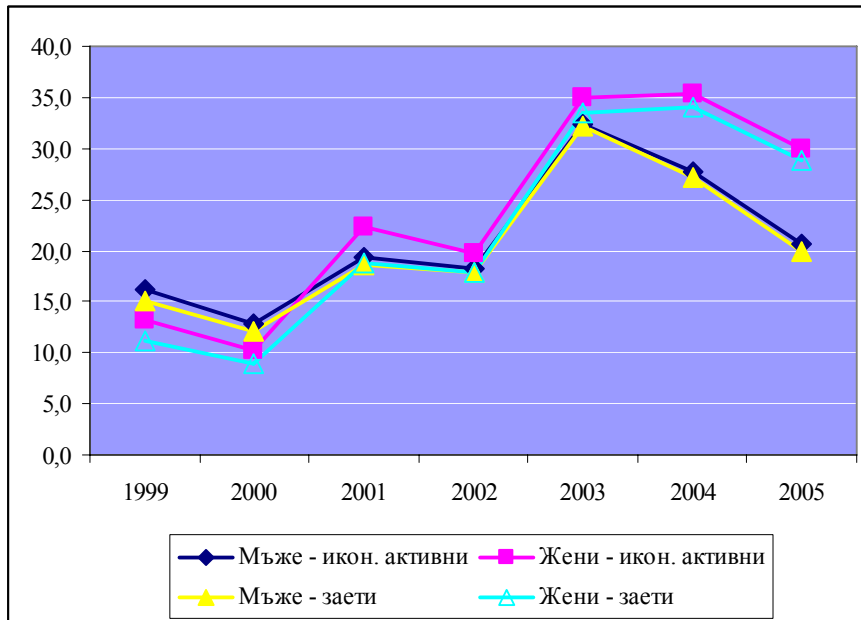
Работещи пенсионери

	2001г.	2002г.	2003г.	2004г.	2005г.
Общо	68 807	79 194	85 751	83 402	82 205
Обществен сектор	12 166	12 392	13 688	13 604	15 245
Частен сектор	56 641	66 802	72 063	69 798	66 960
Структура	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Обществен сектор	17.7	15.6	16.0	16.3	18.5
Частен сектор	82.3	84.4	84.0	83.7	81.5
Пенсионери, получаващи лични пенсии от фонд "Пенсии"	2 230 751	2 141 218	2 128 028	2 119 530	2 101 464
Дял на работещите пенсионери към пенсионерите с лични пенсии (%)	3.08	3.70	4.03	3.93	3.91

Забележка: Включени са работещи пенсионери, които получават всички видове пенсии, а не само за ОСВ.
Източник: НОИ, Статистически годишник – Пенсии, за съответната година.

По-голяма яснота за участието на пенсионерите за ОСВ на пазара на труда могат да дадат промените в броя на икономически активните лица и на заетите в следпенсионна възраст – условно над 60 години за жените, тъй като тук не се включват случаите на пенсиониране по чл. 69, ал. 4, и над 65 години за мъжете (вж. фиг. 7).

Фигура 7
Равнище на икономическа активност и заетост на жените над 60 и на мъжете над 65 години

Източник: НСИ. Публикации "Заетост и безработица" за IV тримесечие на съответната година.

Анализът на приведените данни сочи, че:

1. Броят на икономически активните и на заетите лица в следпенсионна възраст се повишава и при двата пола през 2005 г. спрямо 1999 г. Възможни обяснения за това са ниските доходи от пенсия и липсата на законово изискване за изплащане на пенсионноосигурителни вноски за работещите пенсионери, което ги прави по-евтина работна сила.
2. Особено осезаеми са повишенията през 2001 и 2003 г. През 2000 г. беше дадено право на хората да се пенсионират по стария Закон за пенсиите и броят на пенсионерите нарасна. Вероятно новопенсионираните се лица продължават участието си на пазара на труда. През 2003 г. се проявява влиянието на регистрацията на трудовите договори.
3. След 2000 г. следпенсионната заетост се „феминизира“. Друго доказателство в подкрепа на тази теза е нарастващият дял на жените в тази възрастова група в общата структурата на заетите жени.
4. Промените в броя на икономически активните и на заетите мъже и жени в следпенсионна възраст са сходни, а участието на пазара на труда се абсорбира почти изцяло от заетостта.

Анализът на влиянието на доходите от пенсия върху пазара на труда позволява да се направят следните по-важни **изводи и оценки**:

1. Пенсионната формула стимулира участието на пазара на труда чрез по-силната връзка между пенсия и финансов принос към пенсионно-осигурителната система, като при изчисляването на пенсията се включва пълният осигурителен стаж. Тя стимулира участието с по-висок осигурителен доход, който се включва като самостоятелен елемент и като част от индивидуалния пенсионерски коефициент.
2. Пенсиите осигуряват относително ниско равнище на доход, въпреки че коефициентът на заместване на доходите от труд стабилно се повишава. Това е причина значителна част от пенсионерите да стават бенефициенти на програмите за социално подпомагане, и/или да продължават трудовата си заетост (легално или не) след навършване на минималната възраст за пенсиониране.
3. Сравнително високите пенсионноосигурителни вноски и ниските коефициенти на заместване у нас могат да имат дестимулираща роля при участието в пенсионна система и да засилят неформалното участие на пазара на труда. Ако единствено размерът на пенсията има значение при взимането на решение за пенсиониране, то масово лицата не биха напусkali пенсионната система и биха продължили участието си на пазара на труда, където доходите са по-високи.
4. Законодателството, регулиращо трудовата заетост на пенсионерите, е либерално. В България няма изискване получаването на пенсия да е обвързано с прекъсване на заетостта. Нещо повече, за пенсионираните лица, наети на граждански договор, не се изисква изплащането на осигурителни вноски, т.е. те са изключени от обхвата на задължително осигурените лица. Същевременно възможността за получаване едновременно на пенсия и на заплата не стимулира по-късното пенсиониране, тъй като лицата могат да бъдат бенефициенти на пенсионната система и да продължават да работят.
5. Броят на работещите пенсионери (за всички видове пенсии) се увеличава през периода 2001-2004 г., като частният сектор осигурява основно заетост на лицата, придобили пенсионни права, но желаещи да се трудят.
6. Броят на икономически активните и на заетите лица в следпенсионна възраст се повишава и при двата пола през 2005 г. спрямо 1999 г., като причините са ниските доходи от пенсии и липсата на законово изискване за изплащане на пенсионноосигурителни вноски за работещите пенсионери.

3.3. Пенсионноосигурителна вноска

Размерът на пенсионноосигурителната вноска в България е висок и това е една от причините социалноосигурителните разходи да формират около $\frac{1}{4}$ от разходите за труд на работодателите за наетите лица по трудово и служебно правоотношение (вж. табл. 8). За периода 2001-2005 г. те имат относително постоянен дял, което се дължи на факта, че размерът на вноските през този период не е променян, а само

съотношението, в което се разпределя вноската между работодател (намалява) и осигурено лице (увеличава се).

Таблица 8

Структура на разходите за труд на работодателите (%)

	2001г.	2002г.	2003г.	2004г.	2005г.
Общо	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
Разходи за работна заплата	66.88	68.27	68.86	69.16	71.19
Обезщетения	2.86	2.29	2.06	1.73	1.64
Социални и здравни осигуровки за сметка на работодателите	24.59	23.71	23.98	24.05	22.70
Други социални разходи и надбавки	4.73	4.78	4.25	4.22	3.82
Данък върху социалните разходи	0.94	0.95	0.85	0.84	0.65

Източник: Национален статистически институт.

Експертите на Световната банка посочват, че в България “Самите заплати са ниски, обаче разходите за труд са сравнително високи, поради големите начисления върху работните заплати, които са нужни, за да се компенсира широко разпространеното укриване на данъци. Данъчно-осигурителната тежест върху заплатите в България е една от най-високите в региона, а данъчното бреме върху икономиката стимулира значителна сенчеста икономика.”²² От теоретична гледна точка основният детерминант на търсенето и предлагането на труд е цената на труда. Ако има слаба зависимост между заетостта, безработицата и заплатите, пазарът на труда не може да се определи като гъвкав. Според Световната банка “процентите на заетостта и безработицата не показват статистическа връзка с реалните заплати през последните години”,²³ т.е. има много слаба еластичност на търсенето и предлагането спрямо цената на труда. След като цената не може да влияе на равнището на параметрите на пазара на труда, то и нейните елементи поотделно не биха могли да оказват въздействие. Следователно размерът на вноската не влияе върху заетостта и безработицата, а основно върху размера на неформалния сектор.

Размерът на вноската е пряко свързан с обхвата осигурените лица в пенсионната система и на заетите във формалния трудов пазар (вж. табл. 9). След старта на реформата в пенсионния модел рязко спада броят на осигурените лица,²⁴ особено при мъжете, но причините са свързани с провежданата структурна реформа и намаляването на броя на заетите в икономиката, чиято функция са осигурените лица. Най-същественото повишаване на броя на осигурените лица е през 2003 г., когато е извършена регистрация на трудовите договори и са определени минимални осигурителни прагове по дейности и професии.

²² Световна банка. България: пътят към успешна интеграция в Европейския съюз – политическия дневен ред. ноември 2005, с. 112.

²³ Пак там, с. 122.

²⁴ Значителният спад в броя на осигурените лица през 1999 и 2000 г. се дължи до голяма степен и на промяната в методологията на отчитане на осигурените лица през 2000 г.

Таблица 9

Осигурени лица

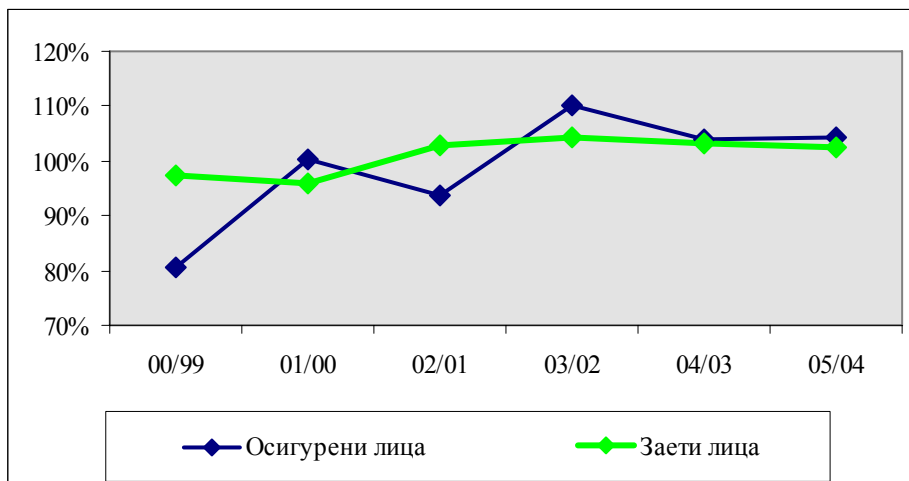
Показатели	1999г.	2000г.	2001г.	2002г.	2003г.	2004г.	2005г.
Осигурени от работодател							
Общо	2 632 294	2 119 014	2 117 688	2 007 636	2 216 078	2 300 550	2 390 042
Мъже	1 452 904	1 069 740	1 042 825	1 025 313	1 114 308	1 158 322	1 199 947
Жени	1 179 390	1 049 274	1 074 863	982 323	1 101 770	1 142 228	1 190 095
<i>Индекси при база предходната година (%)</i>							
Общо		80.5	99.9	94.8	110.4	103.8	103.9
Мъже		73.6	97.5	98.3	108.7	103.9	103.6
Жени		89.0	102.4	91.4	112.2	103.7	104.2
Осигурени лица за собствена сметка							
Общо	231 021	184 712	193 403	162 425	177 849	191 279	207 155
Мъже		112 023	127 151	102 506	111 234	123 264	131 144
Жени		72 689	66 252	59 919	66 615	68 015	76 011
<i>Индекси при база предходната година (%)</i>							
Общо			104.7	84.0	109.5	107.6	108.3
Мъже			113.5	80.6	108.5	110.8	106.4
Жени			91.1	90.4	111.2	102.1	111.8

Източник: НОИ. Статистически справочник „Демография, икономика и социално осигуряване 1985-2005 г.“ и собствени изчисления.

Анализът на информацията за осигурителното покритие, изчислено като отношение на осигурените лица към заетите, разкрива интересни явления, особено в началото на реформата, която съвпада с дестабилизацията на пазара на труда вследствие на провеждани структурни промени през този период (вж. фиг. 10 и фиг. 11). По дефиниция осигурените лица са функция на заетите в икономиката и връзката между тях е правопрпорционална. Следователно при увеличение на броя на заетите трябва да се повиши и този на осигурените лица, и обратно. През периода 2000-2003 г. подобна зависимост не е ясно очертана – наблюдават се както разнопосочни изменения, така и такива с различен темп. Спадът в заетостта през 2000 г. е съпроводен с драстично намаление на обхвата на осигурените лица. Той се дължи до голяма степен на промяна в методологията на тяхното отчитане, която става по-прецизна след 2000 г. Други фактори с възможно влияние са: прекатегоризацията на работещите при условията на първа и втора категория труд, чийто брой намалява с 367 562 от 1999 до 2000 г.; началото на реформата в пенсионния модел може да е породило несигурност у работещите лица и в съчетание с протичащите дестабилизационни процеси на пазара на труда резултатът да е намаляване на доверието в пенсионноосигурителната система, като известна част от заетите са предпочели избягване на осигуряването. През 2001 г. спадът в заетостта продължава, но не се наблюдава намаляване в броя на осигурените лица, дори обратно – той слабо се увеличава. Възможно е през този период да има известно излизане от сивата икономика, като малка част започват да плащат осигуровки. Това е свързано и с намаляването на размера на осигурителната вноска за фонд „Пенсии“ от 32 на 29%. 2002 г. бележи началото на тенденция към стабилно увеличение на заетите лица, но през същата година има спад в броя на осигурените лица, което най-вероятно се дължи на разширяване обхвата на неформалния сектор, като формата на проявление тук се изразява в неплащане на дължими осигуровки.

Фигура 8

Изменение на броя на заетите и осигурените лица на база предходната година

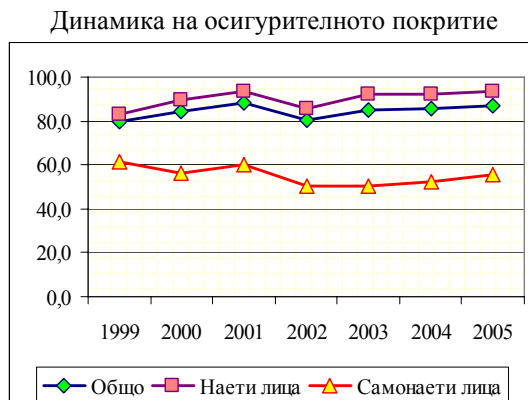
Източник: НОИ. Статически справочник „Демография, икономика и социално осигуряване 1985-2005 г.“; НСИ. „Заетост и безработица“ за последното тримесечие на съответната година.

Прилагането на политиките на регистрация на трудовите договори и въвеждане на минимални осигурителни прагове по икономически дейности и основни квалификационни групи професии е насочено преди всичко към финансова стабилизация на пенсионната система и намаляване на неформалната заетост, изразяващата се в осигуряване върху минимална работна заплата, като в същото време се получава много по-високо възнаграждение или изобщо не се плащат осигуровки. Прилагането на тези мерки има незабавен и положителен ефект върху легализацията на трудовите договори. По данни на НОИ²⁵ са приети 2 973 152 уведомявания за 2 529 563 лица, от които 1 965 153 за заварени договори, 593 956 за нови, 100 532 за допълнителни споразумения, сключени след 1.1.2003 г. и 307 263 за прекратени договори след 01.01.2003 г. С други думи, може да се твърди, че е формализирана заетостта на 286 693 човека.

Описаните промени в броя на заетите и осигурените лица водят до съизмерима динамика в осигурителното покритие (вж. фиг. 8). През 2002 г. то е най-ниско за целия анализиран период, което се дължи на намаление на стойността на числителя в това съотношение. Осигурителното покритие на наетите от работодател лица традиционно е значително по-високо в сравнение с това на самоосигуряващите се, тъй като техният режим на осигуряване е относително по-либерален.

²⁵ Окончателни резултати от регистрацията на трудовите договори. Бюлетин на НОИ, 2003, бр. 3.

Фигура 9

Източник: НОИ. Статически справочник „Демография, икономика и социално осигуряване 1985-2005 г.“; НСИ. „Заетост и безработица“ за последното тримесечие на съответната година.

Таблица 10

Наети лица според вида на сключения договор

	2000г.	2001г.	2002г.	2003г.	2004г.	2005г.
Вид на договора						
Общо (брой)	2364.4	2263.2	2338.7	2413.0	2496.7	2554.2
Трудов договор	2052.3	2067.6	2155.1	2273.1	2365.0	2417.9
Граждански договор	171.3	89.8	70.5	46.0	33.0	32.4
Друг договор	25.0	22.8	20.0	17.0	14.8	11.5
Без договор	115.8	81.6	92.2	76.6	81.8	90.8
Структура (%)						
Трудов договор	86.8	91.4	92.1	94.2	94.7	94.7
Граждански договор	7.2	4.0	3.0	1.9	1.3	1.3
Друг договор	1.1	1.0	0.9	0.7	0.6	0.5
Без договор	4.9	3.6	3.9	3.2	3.3	3.6

Източник: НСИ. „Заетост и безработица“ за последното тримесечие на съответната година.

Според данните от наблюдението на работната сила делът на наетите лица без договор се движи между 3.2 и 4.9% за периода 2000-2005 г. (вж. табл. 10). Тези дялове са по-ниски от дяловете на наетите лица, които не се осигуряват. Може да се предположи, че обхватът на сивата икономика по отношение на пенсионната система е по-голям в сравнение с пазара на труда, тъй като например за заетите лица може да не са изплащани осигуровки, да се декларира доход, по-нисък от действително получавания; да се забави превеждането на пенсионноосигурителните вноски или да не се внасят изобщо и т.н. Трудовите договори са най-разпространената форма на наемане на персонал, а след 2003 г. когато се въвежда изискването за тяхната задължителна регистрация, делът им се повишава още повече за сметка най-вече на гражданските договори. През 2001 спрямо 2000 г. също има съществено увеличение на лицата, наети на трудов договор, на фона на намаляваща заетост. Вероятно в периодите на свърхпредлагане, от една страна, работниците без договор се освобождават първи, а от друга, се формализират трудовите отношения.

Таблица 11
Участие на мъжете и жените на пазара на труда и в пенсионната система (%)

	2000г.	2001г.	2002г.	2003г.	2004г.	2005г.
Осигурени лица						
Мъже	51.3	50.6	52.0	51.2	51.4	51.3
Жени	48.7	49.4	48.0	48.8	48.6	48.7
Заети						
Мъже	53.1	52.2	52.5	53.0	53.1	53.5
Жени	46.9	47.8	47.5	47.0	46.9	46.5
Осигурително покритие						
Мъже	81.3	85.3	79.4	81.8	82.9	83.4
Жени	87.5	90.8	81.1	88.0	88.6	91.4

Разпределението по пол на зетите и на осигурените лица показва, че по-силното присъствие на мъжете на пазара на труда не води до също толкова голямо присъствие в пенсионната система, т.е. осигурителното покритие при тях е относително по-ниско в сравнение с жените (вж. табл. 11). През всички години в периода 2000-2005 г. мъжете формират по-висок дял сред зетите и сред осигурените лица, но участието в пенсионната система е относително по-слабо в сравнение с участието в заетостта, докато при жените се наблюдава обратната тенденция. Следователно може да се направи изводът, че относителното участие (като дял) в двете системи не е симетрично, като при мъжете то е в полза на пазара на труда, а при жените – на пенсионната система.

Няма официални статистически данни дали зетите лица се осигуряват върху пълния размер на трудовото възнаграждение, но социологически проучвания²⁶ показват, че 62.66% от работещите в България се осигуряват върху нереални трудови доходи. Основните мотиви са: стремеж към по-голяма печалба (за работодателите), желание доходите да се ползват сега (за работниците), високи осигурителни вноски (за двете групи) и липса на гаранции, че внесените средства ще се използват по предназначение в бъдеще (за двете групи). При провеждането на това изследване в началото на 2007 г. размерът на пенсионноосигурителната вноска е по-нисък в сравнение с анализирания период. Може да се предположи, че до 2005 г. високият ѝ размер е бил още по-силен мотив за осигуряване на по-нисък доход от реално получавания.

Общият осигурителен доход, върху който са начислени осигурителни вноски на наетите и на самоосигуряващите се лица, нараства спрямо 1999 г. през целия анализиран период. Най-същественото увеличение се наблюдава през 2000 и през 2003 г. В първия случай причината е включването в него на всички възнаграждения и други доходи от трудова дейност, върху които се дължат осигурителни вноски за ДОО, и въвеждането на минимален и максимален месечен размер на осигурителния доход. Във втория случай причината е въвеждането на задължителна регистрация на трудовите договори и на минимален осигурителен доход по основни икономически дейности и квалификационни групи професии.

²⁶ Проучване, осъществено от регионалните структури на БСК и АИКБ през април 2007 г. в 80 населени места с 1000 лица, www.nasvetlo.net

Анализът на влиянието на пенсионноосигурителната вноска върху пазара на труда позволява да се направят следните по-важни **изводи и оценки**:

1. Размерът на пенсионноосигурителната вноска за първи стълб намалява слабо, като остава сравнително висок и се увеличава личният принос на осигуреното лице. Тя формира относително постоянен голям дял в общите разходи за труд на фона на ниски заплати. Високата данъчноосигурителна тежест стимулира значителна сенчеста икономика, но почти не оказва влияние върху търсенето и предлагането на труд, защото пазарът на труда в България се определя като негъвкав и тези параметри не се влияят пряко от цената на труда.
2. Осигурените лица в системата на пенсионното осигуряване стабилно се увеличават след спада им в началото на реформата. Осигурителното покритие също повишава своите стойности, но същевременно показва, че присъствието на пазара на труда не означава непременно и участие в пенсионната система.
3. Най-разпространената форма на наемане на персонал са трудовите договори. Делът на наетите без договор се движи между 3 и 5% за периода 2000-2005 г., но е значително по-нисък от дела на тези, които не се осигуряват. Следователно на част от лицата, които имат сключен договор, не се превеждат дължимите социално-осигурителни вноски. Наемането без договор е най-масово при хората на възраст над 65 години, тъй като те са предимно пенсионери, които имат сигурен източник на доход извън трудовия и за тях не е необходимо да се плащат вноски.
4. Политиката на задължителна регистрация на трудовите договори и въвеждането на минимален осигурителен доход по основни икономически дейности и квалификационни групи професии в началото на 2003 г. оказва силно влияние върху намаляването на неформалната заетост, изразяващата се в осигуряване върху минимална работна заплата, като в същото време се получава много по-високо възнаграждение или изобщо не се плащат осигуровки, или в заетост без сключване на договор.
5. Постепенното намаляване на дела на вноската, плащана от работодателите, има стимулираща роля за разширяване на заетостта, тъй като то е свързано със спад на дела на осигурителната тежест в общите разходи за труд.

*

В резултат от направеното изследване могат да се обобщят следните по-важни **изводи и оценки**:

1. Промените в условията за достъп до пенсионната система водят до по-дълъг престой на пазара на труда на лицата в предпенсионна възраст, които биха били бенефициенти на системата съгласно изискванията за пенсиониране преди реформата. Тези промени оказват най-силно влияние върху обхвата и възрастовата структура на лицата, включени в работната сила, като се очертава стабилна тенденция към постепенно нарастване на дела на хората над 55-годишна възраст. Формирането на двата компонента на работната сила – заети и

безработни, се влияе слабо от пенсионния модел, докато много по-съществено значение имат макроикономическата обстановка, провежданите политики и мерки на пазара на труда.

2. Увеличаващият се престой на пазара на труда не може напълно да противодейства на повишаваща се средна продължителност на получаване на една лична пенсия. Последната тенденция е резултат от множество фактори и тя не може да бъде обърната само чрез пенсионната система, а чрез формулиране и прилагане на политики за гъвкава и продължителна заетост сред възрастните лица, подобряване на бизнес-средата, на здравния статус на населението и др.
3. Началото на реформирането на пенсионната система съвпада с период на дестабилизация на пазара на труда вследствие на провежданите структурни реформи. Невъзможността за абсорбиране на кохортите, „насочвани” от пенсионната система към пазара на труда, обаче е преодоляна сравнително бързо.
4. Засилването на връзката между финансовия принос към пенсионната система и получаваната пенсия е много важен аспект на реформираната пенсионна система. По принцип по-щедрите пенсии се основават на по-високи осигурителни вноски, но у нас тази връзка е слаба поради фактори извън пенсионната система. Следователно при сравнително високите пенсионноосигурителни вноски ниските коефициенти на заместване в България могат да имат дестимулираща роля при участието в пенсионна система и да засилят неформалното участие на пазара на труда.
5. Ниските равнища на пенсионните плащания и на коефициента на заместване на трудови с пенсионни доходи са причина част от пенсионерите да продължават трудовата си заетост (легално или не) след навършване на минималната възраст за пенсиониране. Либералното законодателство по отношение на комбиниране на пенсионни и трудови доходи не насърчава по-късното пенсиониране.
6. Голямата осигурителна тежест, която слабо намалява през изследвания период и се пренасочва в по-голяма степен от работодателите към осигурените лица, продължава да формира високи разходи за труд и стимулира значителна сенчеста икономика, но почти не оказва влияние върху търсенето и предлагането на труд в страната поради негъвкавите заплати.
7. Осигурителното покритие подобрява своите стойности в резултат от въвеждането на специални мерки като задължителна регистрация на трудовите договори и минимални осигурителни прагове, но и показва, че все още обхватът на неформалния сектор е сравнително голям.
8. В дългосрочен аспект неформалната заетост, проявяваща се като плащане на вноски върху по-ниско възнаграждение (минимален осигурителен доход) от реално получаваното и неплащане на осигурителни вноски, връща хората на пазара на труда. В първия случай пенсията ще бъде относително по-ниска, а във втория – лицата, възползвали се от тази „възможност”, не могат да акумулират необходимия стаж за пенсиониране, въпреки че са навършили възрастта, поради което те не биха имали достъп до пенсионната система.